

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri,
tarixçi

Mete xan (e.ə.209-174) zamanında ildə üç dəfə dövlət tərəfindən toy (məclis) çağrılırdı. Birincisi ilin ilk ayında və xaqan sarayında çağrılırdı və dini işlərdə birinci çağrılan məclisdə həll edilirdi. İkincisi baharın sonunda, yeni iyun ayında Ongin çayı vadisində çağrılırdı. İlin ikinci məclisi Ongin çayı vadisində çağrılmasaydı, Qaraqum şəhərində baş tutardı. İlin ikinci məclisi ən mühüm idi. İlin üçüncü məclisi payızda Şansı məntəqəsində atların sayı, dövlətin və ordunun qüvvəsini disiplinli yoxlamaq üçün çağrılırdı.

İkinci toyda (məclisdə) göy və yer, atalar və təbiət qüvvələri üçün qurbanlıq, at yarışları, dəvə güləşləri olurdu. Toyda xaqan təyin olunur və ya azad edilirdi, yeni qanun çıxarılır, yaxud islah edilirdi. Bu məclisdə xaqan, xatun (jinoki-məlaikə), şahzadələr və başbuğlar (sərkərdələr) hazır olurdular və verilən yemək qonaqlığında iştirak etmək dövlətə sədaqət, hazır olmamaq, iştirak etməmək isə üsyan və itaətsizlik sayılırdı.

Hun dövlətində toy və ya məclisin məmləkətin idarəsində mühüm rolu var idi. Avropa Hunlarında da eyni məclislər qurulurdu. Attila(434-453) zamanında seçki məclisi var idi.

Tabqaç dövlətində də dövlət məclisi və ya vəzirlər şurası mövcuddu. Xəzərlərdə yaşlılar məclisi olub, peçenələrdə mühüm qərarlar məclisdə alınardı. Oğuzlarda elin işləri tərnek və ya dərnekələrdə müzakirə edilirdi.

Tuna (Dunay) Bulqar dövlətində millət məclisi var idi. Bu dövlət Bulqar türklərinin xanı Asparux (679-700) tərəfindən qurulmuşdu.

Asiya Hunlarında, peçenələr, kuman qıpçaqlar və bulqarlarda məclis toy (qurultay) şəklində (ümumi toplantı) olub, Avropa hunlarında, tabqaçlar və xəzərlərdə vəzirlər məclisi şəklində idi.

Toyda (parlamentdə) iştirak edən üzvlərə toygün deyilirdi. Toyların təbii rəisi xaqan və ya tanhu idi. Yalnız xaqan seçiləndə və ya xaqan yerində olmadıqda ayquçı və ya ükə deyilən bir vəzir və ya dövlət müşaviri məclisi idarə edirdi. Əski türklərdə baş vəzirə ayquçı və hökumətə ayüki deyilirdi. Bu kəlmə Orxon daş yazılarında yazılmış və məşhur vəzir Tonyukuk üçün söylənmişdir. Göytürk və uyğur hökumətində altı vəzir var idi, onlara buyruq deyilirdi və onlar xalq tərəfindən seçilirdilər.

Xaqan ölkənin idarəsində məsul olub, baş vəziri özü tə-

yin edər və məclisi toylamağa dəvət edərdi. Xaqanın fərmanlarına yarlık deyilirdi.

Əski türklərdə dövlətin başçısı üçün müxtəlif terminlər işləndirdi: tanhu, xaqan, imperator üçün xan, padşah və hökmdar üçün yabqu, idiqt, eltəbər, erkin də əmir üçün işləndirdi.

Tanhu termini Asiya hunlarında ilk dəfə Mete xana verilmiş, xaqan termini Avropa hunlarında, tabqaçlar və göytürklərdə işlədilmişdir. Yabqu ünvanı isə Asiya hunlarında miladdan əvvəl mövcud idi.

Bəy ünvanı Mete xan (Muntun, yəni Bəytun) zamanından

manlılar zamanına qədər davam etmiş və dövlətin zəifliyinə və bəzən yıxılmasına səbəb olmuşdur. Xaqanın böyük oğlu kiçik yaşda olarsa, əmisi xaqan olurdu.

Əski türk dövlətlərində ölkə iki hissə və ya qanada ayrılırdı, məsələn Asiya hunları, tabqaçlar və göytürklərdə şərq və qərb hissələri mövcud idi. Quzey və güney hissələri isə Asiya hunları, ağ hunlarda, böyük və kiçik bulqar türklərində, macarlar və volsunlarda, daxili və xarici oğuzlarda, bulqarlarda və karluklarda, boz ok və üç oğuzlarda mövcud idi.

Bu cinah və qanadlarda yaşayan xalqlarda qara-ək-

yə acı bir şəkildə işarə edilmişdir. Sonralar sasanilər və ruslar da həmin işi görmək istəmişdir.

Türk xaqanları hunlar zamanından bəri səltənətləri və dövlətləri üçün ticarət əlaqələrini genişləndirməklə bərabər, bəzi qonşu xaqanların ailələri ilə evlənmişlər. Məsələn göytürk və uyğur xaqanları Çin imperatoru ilə, habelə xəzərlər Bizans imperatorlarının qızları ilə, qıpçaqlar da Kiyev şahzadə qızları ilə evlənmişlər, lakin aldıkları xarici qızlar vəliəhd anası ola bilməzdi.

Orxon yazılı daşlarına görə türklərdə ictimai təməl və təşkilat ailədən (oğuş) başla-

Əgər müharibələrdə qadın düşməne əsir düşsə idi, çox böyük həqarət sayılırdı.

Əskidən ataya "qank" və ya "kank", anaya da "ök" deyilirdi. IX əsrdən sonra "ata" və "ana" sözləri "kank" və "ök"ün yerini tutdu. Ailə üzvlərinə məxsus olan adların çoxluğu türklərdə ailənin əhəmiyyətini göstərir.

Dövlət də ata kimi qiymətləndirilirdi və iki dayağa-ailə və orduya istinad edirdi. Hər boyun başında bir bəy vardı. Bəyin vəzifəsi qəbilə arasında bağlılığı qorumaq, haqq və ədaləti icra etmək və düşmənlə qarşısında qəbiləni müdafiə etmək idi. Boy və ya qəbilə siyasi bir təşəkkül idi

Türk ellərində dövlət təşkilatı

mövcud olub, 2400 illik tarixi vardır. XI əsrdən bəri bəyin ifadə etdiyi məna genişlənilib və günümüzə gəlib çatmışdır.

Əski türk ellərində (dövlətində) hakimiyyət nişanələri otaq və ya xaqanın çadırı, örkən (taxt) və tuğ (xaqanın bayrağı), təbil, qotuz (bürk tükü) və yaydan ibarət idi. Xaqanın bayrağının –tuğun ucuna qızıldan bir qurd başı taxılırdı.

Hunlar zamanından bəri dövlət başçısı tanhu adını aldığı zaman, arvadı yen –şih ləqəbini alardı, sonralar isə onlara xaqan və xatun deyildi. Əski türk ellərində xatunlar qüdrət sahibi olub, bəzən dövlət başçısı və ya naibi olmuşdular (sabarlar, göytürklər, uyğurlar və oğuzlarda olduğu kimi).

Türklərdə xaqan öləndən sonra böyük oğlu onun yerinə keçsə də, bu məsələ dəyişməz bir qanun kimi deyildi. Əgər kiçik qardaş daha ləyaqətli bacarıqlı olsaydı, atanın tərəfindən verilən qut (siyasi iqtidar) atadan bütün şahzadələrə keçirdi. Bu məsələ xaqan və sultan ailə üzvlərinin arasında ixtilaf və çəkişmələrə səbəb olmuş və os-

səriyyə, azlıq isə ağ və sarı sifətlə adlandırılırdı. Bu bölünmədə həmişə bir qanad o birinə tabe idi, məsələn, qərb şərqə, üç oklar boz oklara tabe idilər. Üç okların nişanəsi ox, boz oklarınki isə yay idi.

Asiya Hun imperatorluğunda bir tanhu, iki ilik (şah) və 24 başbuğ (sərkərdə) var idi. İliklər, yabqu və şadlar tanhu ailəsindən seçilirdilər.

Göytürklər xaqana yabqu, xaqanın qardaşına xan deyirdilər.

Hunlar zamanında bəzi xarici ölkələrlə əlaqə və münasibətlərə çox əhəmiyyət verildirdi. Xarici işlər mərkəzində katiblər və mütercimlər (müşavirlər) var idi.

Katibə tabqaçlarda bitikçi, göytürk, türkeşlər və uyğurlarda bitikçi, elimqa və tamqaçı, oğuzlarda isə tuğraçı deyirdi. Bunlar məclisdə (parlamentdə) xarici siyasət barəsində qərarlar yazır və sonra xaqanın möhürü basılırdı (tamğa, tuğra). Çinlilər və bizanslılar səfirlər və tacirlər vasitəsi ilə türklərin ölkəsində casusluq eləyib, xaqan ailəsi arasında ayrılıq və ixtilaf salmağa çalışır və bəzən də buna nail olurdular. Orxon yazılı daşlarında bu məsələ-

yaq, elə (millət, ya dövlət) qədər genişlənməmişdir. Neçə oğuş bir uruğu və neçə uruğ bir boy, ya da qəbiləni təşkil edirdi. Siyasi bir təşkilata bağlı olan boy oğ ya da ox adlanırdı. Bunlara birlikdə budun deyilirdi. Budun siyasi cəhətdən müstəqil və ya elə bağlı ola bilərdi.

El, ya da il boyların və ya budunların bir araya gəlməsi ilə siyasi cəhətdən müstəqil təşkilat qurulurdu. Türklər ərəblərdən fərqli olaraq qəbilə şəklində yox, daha çox el şəklində yaşamışdılar. Ailə qan əqrabalığı əsasında qurulmuş və atanın başçılığı ilə idarə edilirdi (monqollarda türklərdən fərqli olaraq matriarxat var idi). Oğlan evləndikdən sonra hissələrini alıb, ata evindən çıxar və yeni ev qurardı.

Türklərdə bir arvad almaq adət idi. Türk törəsinin pozulmaz qanunlarından biri idi. Lakin qardaşının dul arvadı və ya atanın övladsız gənc qadını dul qalsaydı onunla evlənmək bir vəzifə idi.

Hun qadınları kişi kimi ata minər, top oynar, güləşər və savaqlarda iştirak edirdilər. Eyni zamanda ismət və nəcabətilə də məşhur idilər.

və özünəməxsus mal-mülkə, yəni, yer və heyvan sürülərinə və savaq qüdrətinə sahib idi. Yay (Kaman) hakimiyyətin rəmzi idi. Bəylər cəsarət, qüdrət və doğruluq kimi xüsusiyyətlər əsas tutularaq seçilmə seçilirdi. Seçim heyəti ailə və tayfaların nümayəndələrindən təşkil olunurdu.

Hər boyun özünəməxsus damğası var idi. Bu damğa köç əsnasında heyvanlara və əşyalara vurulurdu ki, başqa boylarınki ilə qarışmasın. Boyların məcmusuna, birliyinə budun deyilirdi. Hər budunun rəisi cəmiyyət və yaşadıkları yerlərin genişliyindən asılı olaraq yabqu, şad və ya iltəbər adlanırdı. Budun müstəqil və yaxud bir elə bağlı olurdu.

Əski türklərdə xalqa gun deyilirdi. Ölkəyə də uluş (ulus) deyilirdi. Zamanla boyların qüdrəti və imkanlarının artması nəticəsində bəylik irsi şəkil alır, yalnız müstəsna hallarda seçim olurdu. Dövlətə el deyilirdi. Ellərdə bəylərin və budun rəislərinin qanunverici və icraedici məsuliyyətləri el xanına və ya xaqana verilir.

Xaqanın hakimiyyət haqqı tanrı vergisi, ya da ilahi sayılırdı. Ona görə də xaqanlıq irsi idi. Lakin tanrının onun öhdəsinə buraxdığı elin öhdəsindən gələbilməsəydi, xalq tərəfindən azad edilirdi. Dövlətdə toy adında bir dövlət məclisi var idi ki, qanun çıxarmaq, dövlətin idarəsi və mədəniyyət işləri orada danışılır və qərar verilir. Türk Törəsinin sabit əsasları ədalət, qanun qarşısında bərabərlik, yaxşılıq və faydalılıq, düzlük, insanlıq və dünyəvi olmasında idi.

Əski Türk ellərində dövlət təşkilatları və məclisləri (parlamentləri), törələri (qanunları) ilə bu gün xüsusilə diqqət çəkicidir. Bütün bunlar dövlətçilik tariximizin nə qədər qədim və dayanıqlı idarəçiliyə sahib olduğunu göstərir.

ardı var